

הילד כבר בן 3,000: מחקר חושף עדויות ארכיאולוגיות לילדות בתקופת המקרא

לאורך השנים התעלם המחקר הארכיאולוגי מנוכחות ילדים באתרים המקראיים. מחקר חדש מעלה סימני שאלה לגבי התפיסה המקובלת של מצב הילדים בתקופת התנ"ך ומגלה היכן "הסתתרו" נשים יולדות, כיצד דאגה האם לילדיה ואיזו משמעות נוספת יש להקרבת הילד למולך

ניב חסון 26.12.2019 08:16

כונתילת עג'רוד היא תחנת דרכים קטנה שפעלה לפני 2,800 שנים בצפון סיני — וכיום היא אתר ארכיאולוגי מסתורי, שמסעיר את דמיונם של חוקרי ישראל הקדומה כבר עשרות שנים. ייחודו של האתר הוא בעובדה שהתגלו בו ציורים וכתובות שמהם אפשר להסיק שבפנתאון האלים של תושבי ממלכת ישראל באותה התקופה היה יותר מאל אחד. למעשה אפשר להבין מהממצאים באתר כי לאל העברי היתה בת זוג (האשרה), וכי לו היו מופעים שונים — כאל דרומי (יהוה תימן, בלשון הכתובות) וכאל צפוני (יהוה שומרון).

בציור המפורסם ביותר מכונתילת עג'רוד נראות שלוש דמויות על גבי פיטס, כד גדול: שתיים מהן משלבות ידיים וכתרים גדולים על ראשיהן. חלק מהפרשנים ראו בזוג הזה ייצוג חזותי של אלוהים ואשתו האשרה. הכתובת ל"יהוה ואשרתו" שמופיעה ליד הציור מחזקת את הסברה הזאת. מנגד היו חוקרים שטענו כי מדובר בייצוג של האל המצרי בַּס וזוגתו. החוקרים הקדישו פחות תשומת לב לדמות השלישית: אשה היושבת על דרגש ומחזיקה דבר מה. לרוב נחשבה אשה זו למנגנת בנבל. ד"ר רונה אבישר לואיס מבקשת להציע הסבר חלופי לסצנה העתיקה. האשה, לדבריה, היא המפתח לפתרון התעלומה. למעשה, היא אומרת — הציור מתאר סצנת לידה. השוואה עם ציורי לידה מצריים תגלה שבכולם האשה יושבת על דרגש דומה ומחזיקה או שמחזיקים למענה מראה, הדומה ל"נבל" שהאשה מכונתילת עג'רוד אוחזת. מבט מקרוב גם יחשוף דבר כלשהו בין רגליה של האשה, אולי הילוד שיוצא לאוויר העולם. הדמויות העומדות, על פי הפרשנות הזאת, הן אכן האל בס וזוגתו, שמופיעים גם הם בציורי לידה מצריים. מבט כזה על הציור מאפשר גם מבט מחודש על האתר כולו. תחנת הדרכים, על פי אבישר לואיס, שימשה גם כמקום לידה לנשים שהיו בדרכן. עכשיו גם הציור הסמוך על אותו הכלי — של פרה המלקקת את העגל שלה — נראה מתאים יותר לסיטואציה. הניתוח החדש של ציור כונתילת עג'רוד מופיע בספר חדש (ילדי קדם, מבט ארכיאולוגי על ילדים וילדות בתקופת המקרא, הספר זכה בפרס בהט ויצא בהוצאת אוניברסיטת חיפה ובשיתוף "ידיעות ספרים"). בספר מנסה אבישר לואיס לחפש את העקבות והסימנים שהשאירו הילדים באתרים הארכיאולוגיים המקראיים ברחבי הארץ. המסקנות שלה בנוגע ללידתם, לחייהם ולמותם של ילדים בתקופת התנ"ך יכולות להפתיע יחסית לדימוי המקובל על תפקידם ועל מצבם של הילדים באותה התקופה.

בהתחלה סירבה לואיס אבישר להצעתו של המנחה שלה, פרופ' אהרן מאיר, לחקור את הילדות הקדומה במסגרת הדוקטורט שלה. "התשובה שלי היתה — לא, אני פמיניסטית, למה הוא רוצה להכניס אותי לנושא המגדרי? לעסוק בנשים ובילדים, זה לא מתאים לי", הסבירה ל"הארץ". "בבית התייעצתי עם בן זוגי (הארכיאולוג רפי לואיס, נ"ח), ואמרנו שנעשה רשימה: מה אנחנו יודעים על ילדים בעבר? חיפשתי וראיתי שאין כלום, רק פה ושם אזכורים על משחקים. הבנתי שיש בזה צורך ודווקא בגלל שאני אשה ופמיניסטית אני צריכה לעשות את המחקר הזה".

כבר בתחילת הדרך אמר לה ארכיאולוג בכיר כי הוא חופר בארץ ובעולם 30 שנה ומעולם הוא לא ראה ילד באתר ארכיאולוגי. לשאלה מדוע, יש לאבישר לואיס תשובה. "תחשוב שרוב החפירות היו באקרופוליס של הערים, ורוב הזמן מחפשים את הארמון ואת המקדש", אמרה. "מראש זה לא המקום שבו נמצאים הילדים. מאוחר יותר, רק ב-20 השנים האחרונות החל המחקר הארכיאולוגי של משק הבית, ואז התחילו להתייחס גם קצת לילדים. דבר נוסף הוא שהחוקרים ברובם היו גברים, אני לא אומרת את זה ממקום של ביקורת. זו עובדה".

לדברי אבישר לואיס, "המחשבות הראשונות שעולות לנו על ילדים בעולם העתיק הן שהם הסתובבו ברחובות, שאף אחד לא גידל אותם ואף אחד לא טיפל בהם. גם היום, כשאנחנו חושבים על חברות מסורתיות אנחנו חושבים על ילדים בחוץ. זה גם מה שעלה לי בראש". ככל שהתקדם המחקר היא גילתה תמונה שונה. כך למשל, על פי חישוב שעשתה, ושתוצאותיו סותרות את החשיבה המקובלת, מספר הילדים במשפחה בעולם המקראי לא היה גדול ממספר הילדים הממוצע למשפחה כיום בישראל — כשלושה ילדים בכל זמן נתון. כלומר, בלי לכלול את הילדים הרבים מאוד שמתו בלידתם או בגילים צעירים.

גם לגבי השתייה של הילדים בחוץ בלי השגחה היא מבקשת לשרטט תמונה אחרת. אבישר לואיס מנתחת את מבנה הבתים באתרים הארכיאולוגיים בארץ, ומראה כיצד בכל בית — בין שהוא "בית ארבעת המרחבים" המאפיין את הבנייה בהרי יהודה, ובין שהוא מבנה פלשתי בערי החוף — יש מקום שבו האם יכולה לעמוד ולפקח על ילדיה. "זה המקום שבו נמצא הנול, זה המקום שבו מכינים את המזון, הילד לא יכול לצאת בלי שהאמא תראה אותו, הוא גם לא יכול להגיע לאזור החם (התנור — נ"ח) או למחסן בלי שהאמא רואה, יש לה את היכולת לשלוט על הבית", היא אומרת. השמירה על הילדים נמשכת גם מחוץ לבית, בזכות בנייה של כמה מבני מגורים סביב חצר משותפת שנשלטת במבט של האמהות מתוך הבתים. כך אמא אחת יכולה להשגיח על מספר רב של ילדים. שיטת הבנייה הזאת מאפיינת קהילות רבות ברחבי העולם ומוכרת היטב, למשל, בשכונות החצר של ירושלים מהמאה ה-19. "השמירה על הילדים יוצרת את הקהילה", היא אומרת. "כאמא כל גן שהילדים שלי נמצאים בו אני הופכת חברה של האמהות, כך אתה יוצר קבוצה".

מז"פ לצעצועים

אבישר לואיס חזרה לממצאים שהתגלו בחפירות שונות ברחבי הארץ וחיפשה בהם את החפצים שהיו שייכים לילדים. לרוב היא מצאה אותם בדו"חות החפירה בקטגוריית ה"שונות", שבה נרשמו הממצאים שאין להם פרשנות טובה. מדובר בכלי חרס קטנים, צלמיות (פסלוני אלים) שעשויים ביד לא מיומנת, צעצועים ועוד. חלק מהכלים נבדקו במעבדת זיהוי פלילי של המשטרה ונמצאו עליהם טביעות אצבע שמתאימות לילד. על חלקם נמצאו טביעות של ילד ושל מבוגר, ולא קשה לנחש שהילד נעזר במבוגר כדי להכין את הכלי.

אבל כדי שכלי החרס יישמר במשך כמעט 3,000 שנה, מישהו היה צריך גם לצרוף אותו. "זה צ'קמוק, זה לא כלי יפה, ברור שאם מבוגר היה מכין דבר כזה היו זורקים לפח", הסבירה אבישר לואיס, "חומר (חימר) הוא לא דבר יקר, אפשר להשליך, אבל הילד שכנע את ההורים שלו לשמור את זה, אז לוקחים וצורפים את הכלי וזה אומר שהיתה לו משמעות. זה הציור על המקרר".

כלים מיניאטוריים שכאלו התגלו בכמה אתרים: בתל מגידו נמצאו כלים כאלו בחדר האחסון המשפחתי, באותו בית נמצאו גם שלדים של ילדים; באתר תל נג'ילה, שבצפון הנגב, התגלו 48 כלים מוקטנים, על 17 מהם היו טביעות אצבעות ועשרה מתוכם היו טביעות אצבע, שלהערכת חוקרי המז"פ היו של ילדים בני פחות מ-10. חלק מהכלים התגלו בחדר אחד — אם תרצו, חדר המשחקים מלפני 3,000 שנה. אבישר לואיס גם מציעה לראות בכמה מהצלמיות שעשויות ביד גסה חלק מארגז הצעצועים הקדום ולא כלי פולחן, שכן לדבריה לא סביר שפולחן ייעשה בחפץ גס ובגימור גרוע. "זה לא משהו שאתה תחשוב לעבוד את האל איתו", היא אומרת.

אחד המכשולים שיש להתגבר עליהם בדרך לחיפוש הילדים והילדות בתלים ובאתרים הארכיאולוגיים הוא שינוי התפיסה שלא היתה ילדות לפני המאה ה-19. מקורה של התפיסה הזאת במחקר מפורסם של פיליפ אריאס, שנחשב לאבי מחקר הילדות. אריאס טען (וחזר בו באופן חלקי) שלא היתה ילדות בימי הביניים, במובן שלא ניתן יחס מיוחד לילדים, וכי הילדות כפי שאנחנו מכירים אותה כיום היא בעצם תולדה של המצאת הדפוס ושל כינון מערכת החינוך המודרנית.

תפיסה זו הותקפה מכיוונים שונים, אבל עדיין יש לה חלק באופן שבו נתפסים ילדים מהעת העתיקה. אבישר לואיס מודה שגם היא חשבה כך בתחילת הדרך. "כשהתחלתי את המחקר הלכתי לסבא שלי. הוא נולד ב-1912 והיה אז בן 95, הוא התייתם מאביו בגיל ארבע, גורש עם היהודים מיפו במלחמת העולם הראשונה בגיל חמש והתחיל לעבוד בגיל תשע", סיפרה. "אחרי שבוע באתי אליו והוא הראה לי את משחקי הילדות שלו שהוא שמר: חרוז על חוט, סביבון. אמרתי לו 'מה, היית לך ילדות?' אז הוא אמר: 'מה את חושבת, שאם אתה עובד אז אין לך ילדות? היינו הולכים ממקום למקום ובדרך משחקים'. אחר כך מצאתי בכל מיני אתרים ארכיאולוגיים חפצים דומים מאוד לצעצועים שלו". כמו בתחילת המאה ה-20, הצעצועים הקדומים היו לרוב חפצים של מבוגרים שיצאו מכלל שימוש או חפצים סתמיים, כמו אבן או עצם, אחרי עיבוד — קידוח חורים להשחלת חוט, למשל — כדי שישמשו כצעצועים.

כיום אין לאבישר לואיס ספק שילדות היא תכונה אנושית חוצת תרבויות וזמנים. "ילדים שיחקו גם בחברות הכי אומללות ומוכות גורל, בכל החברות האנושיות יש ילדות ויש משחקים", היא אומרת. "בסוף אנשים זה אנשים והם אוהבים את הילדים שלהם, הם נהנים איתם ויש להם קשיים איתם. כמו שהיום יש מי שמתנהג רע לילדים כך היה גם בעבר מי שהתנהג רע לילדים, הכל קיים. אבל בסוף משפחה שנאבדת כל כך קשה כדי שיהיה לה ילד — היא לא תעשה הכל כדי להגן עליו?"

לשבור מיתוסים

המחקר נוגע גם בפינות האפלות של הילדות — ילדים במלחמה, הקרבת ילדים ומות ילדים. גם כאן נדרשה אבישר לואיס לשבור כמה מיתוסים. באמנות המצרית הקדומה, למשל, ישנם תבליטים שמתארים קרב מצור, והילדים מושלכים או מוחזקים מבעד לחומות העיר. יש שלוש פרשנויות מקובלות לסצנות האלו: הילדים מושלכים במסגרת אקט של העלאת קורבן לאל, הילדים מוצגים לראווה לפני פרעה מתוך אקט של הכרה בניצחונם או שהילדים מושלכים בניסיון להציל אותם מגורלה של העיר. כמו במקרה כונתילת עג'רוד, אבישר לואיס מבקשת להציע הסבר חדש. "הילדים מוחזקים מאוד חזק והם חיים כי הראש שלהם למעלה, אדם מת באמנות הזו מוצג עם הראש למטה, אני חושבת שהציר הזה נועד לתת גושפנקה למצרים לאמץ את הילדים של העיר המובסת. המצרים מתארים את ההורים כזורקים את הילדים מחוץ לחומה, הם שבויים אבל הילדים לא קשורים לזה. התיאור הזה הוא הנרטיב שמאפשר לנו לאמץ את הילדים. יש אימוץ שהוא בשביל עבד ויש אימוץ אמיתי. אנחנו מוצאים אימוצים אמיתיים, שהפכו לחלק מהמשפחה ויש להם חלק בירושה".

הצד האפל ביותר בילדות בעת העתיקה הוא כמובן הקרבת ילדים. גיא בן הנום בירושלים נהפך למקום מקולל שהעניק לעולם את המלה גיהנום, בשל העובדה ששם היה המקום שבו הוקרבו ילדים אל המולך. אבל המולך, שלא כמו בתפיסה העממית, ככל הנראה לא היה אל אכזר שהוקרבו למענו הילדים. המולך הוא הפעולה של העברת הילד באש. חוקרים רבים סבורים שרוב המקרים לא היה מדובר בשרפת ילדים, אלא רק בהעברה סמלית שלהם בתוך האש במסגרת טקס פולחני, ושהם היו יוצאים ממנו בלי פגע. את הטקסט המקראי אפשר להבין בשני המובנים. מי שאינו מאמין בגרסה הרכה יכול להתנחם בעובדה שעד היום לא נמצאו עדויות ארכיאולוגיות להקרבת ילדים בארץ ישראל. זאת, שלא כמו בערים רבות אחרות לחופי הים התיכון. בקרתגו, למשל, התגלה אתר ובו מאות שלדים שרופים של ילדים, שכמעט בוודאות הועלו לקורבן.

חלק זוועתי אחר בחייהם של ילדים בעת העתיקה היה המתת יילודים, זמן קצר לאחר הולדתם, כדי להיפטר מתינוק לא רצוי, ממין לא רצוי (בנות) או בבעל מום. בחפירות מבנה בתל אשקלון, למשל, התגלו בביוב עצמות של עשרות שלדי תינוקות, רובם זכרים דווקא. את ההסבר לכך אולי אפשר למצוא בשימוש של הבניין שמעל הביוב — בית בושת.

ככלל, ארכיאולוגים ממעטים למצוא שלדים של ילדים. הסיבה לכך היא שעצמות ילדים מתפרקות מהר יותר מאלו של מבוגרים. כאשר נמצאו שלדים, לרוב התברר שהיחס המיוחד אל הילד נמשך גם לאחר מותו. כך למשל, במקרים רבים העדיפו בני המשפחה לקבור את הילד בתוך הבית ולהוסיף לקבר מנחות מיוחדות. "נראה שהקבורה בבית מעידה על רצונם של בני המשפחה הקרובה להמשיך ולהעניק לתינוק גם לאחר מותו את ההגנה והחום של הבית", כתבה אבישר לואיס בספרה, "אולי אפילו האמינו שרוחו של הילד עשויה לחזור אל האם בגופו של ילד אחר".

המחקר הנוכחי, מסכמת אבישר לואיס, "הוא רק ההתחלה. הוא משקפת שדרכה אפשר להתחיל לראות את הילדים, עכשיו צריך לקחת את הבסיס הזה ולחפש אותם. אם נמצא נגלה הרבה מידע שישפוך אור על החברה כולה ולא רק על הילדים".